

Yunusova Jamila Boltaboyevna,
O'zJOKU o'qituvchisi PhD
E-mail: Jamila2020_yunusova@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251733>

JONLANTIRISHLAR LINGVOPOEYIK VOSITA SIFATIDA (Shavkat Rahmon she'rlari misolida)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shavkat Rahmon she'riyatida jonlantirish (tashxis va intoq)ning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Jonlantirishning badiiy matndagi estetik va ekspressiv imkoniyatlari, tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalashdagi roli yoritiladi. Shoirning individual uslubi orqali jonlantirishning metafora va mubolag'a bilan uyg'unlashuvi, obraz yaratishdagi funksional ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jonlantirish, lingvopoetika, tashxis, intoq, metafora, ekspressivlik, badiiy obraz, poetik nutq

PERSONIFICATION AS A LINGUO-POETIC DEVICE (On the Example of Shavkat Rahmon's Poems)

Abstract. This article analyzes the linguo-poetic features of personification (tashkhis and intaq) in the poetry of Shavkat Rahmon. The aesthetic and expressive potential of personification in literary texts, as well as its role in expressing the harmony between nature and the human psyche, are examined. Through the poet's individual style, the study reveals the integration of personification with metaphor and hyperbole, and highlights its functional significance in the creation of artistic imagery.

Keywords: personification, linguo-poetics, tashkhis, intaq, metaphor, expressiveness, artistic image, poetic language.

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ КАК ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО (на примере стихотворений Шавката Рахмона)

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности олицетворения (ташхис и интоқ) в поэзии Shavkat Rahmon. Освещаются эстетические и экспрессивные возможности олицетворения в художественном тексте, а также его роль в выражении гармонии между природой и внутренним миром человека. На основе индивидуального стиля поэта раскрывается взаимодействие олицетворения с метафорой и гиперболой, а также его функциональное значение в создании художественного образа.

Ключевые слова: олицетворение, лингвопоэтика, ташикс, интоқ, метафора, экспрессивность, художественный образ, поэтическая речь.

Kirish. Tilning soffligini va badiiy malohatini ta'minlashda badiiy matnlarning o'rni beqiyos. Til – axborot almashuv vositasi bo'lish bilan birga estetik vazifa ham bajaradi. Badiiy matnning lisoniy-estetik mohiyatini belgilashda lingvopoetik yondashuv aniq va ilmiy xulosalarga olib kelishi mumkin. Tilshunos olim N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Badiiy, xususan, she'riy nutqda har bir so'z boshqa har qanday kontekstdagidan salmoqli va nafisroq bo'ladi. She'riyatda so'zning vazifasi ortadi, so'z estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanadi. Shoir o'z o'rnida qo'llagan, she'rda munosib joyini topa olgan so'zgina estetik imkoniyatini to'laligicha namoyon etmog'i mumkin. O'rinsiz qo'llangan birgina so'z,

hatto birgina qo‘shimcha yoki tovush ham asarni chippakka chiqarishi tayin”[1, 4-8]. Darhaqiqat, bugungi kunda o‘zbek lingvopoetikasi oldida turgan asosiy vazifalardan biri sifatida badiiy matnda so‘zning badiiy yukini, estetik vazifasini aniqlash, so‘zning estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanish mexanizmlarini tadqiq qilish orqali tilimizning serqirra va behisob imkoniyat manbasi ekanligini ko‘rsatishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvopoetik, semantik-stilistik hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, Shavkat Rahmon she‘rlaridagi jonlantirish vositalarining badiiy-estetik funksiyasini aniqlashda qiyosiy va interpretatsion yondashuvlar qo‘llandi. Tahlil jarayonida tashxis va intoqning metafora, mubolag‘a hamda poetik obraz yaratishdagi o‘rni misollar asosida yoritildi.

Adabiyotlar tahlili. Jonlantirish hodisasi o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, X. Abdurahmonov va N. Mahmudov so‘z estetikasi hamda badiiy nutqning lingvopoetik xususiyatlarini o‘rgangan bo‘lsa, R. Qo‘ng‘urov tasviriy vositalarning uslubiy imkoniyatlarini tahlil qilgan. M. Yo‘ldoshev, G. Muhammadjonova va M. Yakubbekova tadqiqotlarida poetik matnning obrazlilik xususiyatlari hamda badiiy tilning ifoda imkoniyatlari yoritilgan. Mazkur maqolada esa jonlantirish vositasining Shavkat Rahmon she‘riyatidagi individual-uslubiy ko‘rinishlari lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Shavkat Rahmon so‘zlarning botiniy-pinhoniy ma‘nolariga alohida e‘tibor qaratgan. Nozik holatlarni yorqin tasvirlashda jonlantirishdan keng va samarali foydalana olgan. Jonlantirish tasviriy vositalarning ko‘p qo‘llanuvchi, qadimiy turi bo‘lib, og‘zaki nutqda ham, badiiy nutqda ham muhim o‘rin tutadi. U tasvirning yorqin, jonli, obrazli chiqishini ta‘minlovchi asosiy omildir. Mumtoz adabiyotimizda “tashxis” (jonlantirish) va “intoq” (so‘zlatish, gapirtirish) nomi bilan yuritilib, bu tasviriy san‘atning go‘zal namunalari ko‘pgina adabiy merosimiz qatorida o‘ziga xos o‘rnini topgan.

Ma‘lumki, jonlantirish metaforaning maxsus turi bo‘lib, “unda kishilarning harakatlari, histuyg‘ulari, so‘zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko‘chiriladi. Boshqacha aytganda, jonsiz predmetlarni insonlar kabi harakat qiladigan, fikrlaydigan, so‘zlaydigan qilib tasvirlash jonlantirishdir”[1.245].

Jonlantirish ham adabiyotshunoslikning, ham tilshunoslikning muhim o‘rganish obyektidir. “Unga leksik vositalarning valentlik xususiyati ishora qilib turadi. Ma‘lumki, sintagmatik munosabatga kirishayotgan leksemalarning til sathida o‘zaro birikuvchanlik (valentlik) xususiyati bo‘lmaydi. Jonlantirish hodisasi ro‘yobga chiqayotgan sintaktik birliklarning birida jonlilik, ikkinchisida jonsizlik semasi mavjud bo‘lib, bu semalar aslida ushbu birliklarning sintagmatik munosabati uchun mone‘lik qiladi”[2.81]. Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

Shavkat Rahmon she‘rlarida uning o‘ziga xos jonlantirishlari juda ham ko‘p. Ulardan, asosan, tabiat va manzara tasvirining real obrazini yaratishda, lirik qahramon kechinmalarini, ta‘sirilanishlarini aks ettirishda foydalangan.

Shavkat Rahmon she‘rlarida jonlantirilgan narsa-hodisalar bilan lirik qahramon kayfiyati o‘rtasidagi mushtaraklikni nozik mahorat bilan ko‘rsata oladi. Insonga xos xatti-harakatlar tabiat hodisalariga ko‘chirilishi tasviridagi lirizmni bo‘rttirishga, tasviriylikni kuchaytirishga yordam beradi. Masalan:

*Yechar moviy ko‘ylagini qiz,
nafasi-la mast qilar yozni,*

*qumko‘ynagin kiyar-u holsiz,
sochturmagin sohilga yozdi.
Tikilmasa quyosh munchalar –
may misoli ko‘pirar qoni (“Dengiz”)*

Keltirilgan parchada shoir dengizni go‘zal qiz timsolida tasvirlaydi va unga xos xatti-harakatlarni dengizga ko‘chirish orqali jonlantirish hosil qilgan. Dengiz suvlarining ko‘tarilib qaytishi – qizning kiyim yechishga, suvlarning sohilga urilib rangining o‘zgarishi – uning *qumko‘ynak kiyishiga*, dengiz sohilidagi suvning qaytishidan hosil bo‘lgan qumdagi tasvirlarni *sochturmagiga* o‘xshatadi. Kunning issig‘ida quyosh nurlaridan suvning rangi yanada shaffof tovlanishi holati “Tikilmasa quyosh munchalar – may misoli ko‘pirar qoni” misralarida aks topgan. Bu o‘rinda shoir badiiy tasvir ehtiyojidan kelib chiqqan holda *qumko‘ynak* okkazional so‘zini yasaydi. Bu yasalma holatni obrazli ifodalab, tasvir tiniqligini ta‘minlagan. Qo‘llangan metafora va jonlantirish kitobxon tasavvurida ham dengiz mavjlarini hosil qilib, bevosita jarayon kuzatuvchisidek zavqlanish imkoniyatini yaratadi.

Ba‘zan shoir hayvonlarda kuzatiladigan jarayonlarni tabiatga nisbatan qo‘llab, tasvir tiniqligiga erishish bilan birga fasllar almashinuvidagi jarayonni ham munosib baholaydi.

*Erib bitdi poyonsiz qorlar,
yana ko‘hna zamin tulladi.
Vodiydagi ulkan o‘riklar
bir kechada oppoq gulladi. (“Xamal”)*

Parchadagi *tullamoq* fe‘li hayvon va parrandalarda “pat, teri yoki yungini tashlab, yangi pat, teri yoki yung chiqarishi”[3.716]ni anglatadigan jarayon. She‘rda bu harakat *zaminga* nisbat berilishi natijasida bu so‘zda jonlantirish sodir bo‘lgan. Jonlantirishdan ikki maqsad ko‘zlangan: a) tasviriylkni kuchaytirish; b) tilimizda kuzdagi tabiat hodisalariga nisbatan xazonrezgi qo‘llanadi, ammo bahordagi jarayonlar nomlanmagan (*tullamoq* yangilanishdan oldin sodir bo‘ladigan holat). Bu jihatdan shoir munosib so‘z orqali tabiatdagi jarayonni nomlaydi.

Shoir she‘rlarida ko‘pincha jonlantirish metafora ustiga quriladi, ba‘zan bunga mubolag‘a ham aralashtiriladiki, buning natijasida tasvir o‘zgacha tus oladi:

*Endi safsar kechalarda oq
mash‘alalar tutib, ulug‘vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor. (“Hamal”)*

Parchada *tutib, kezar, axtarib* fe‘llari orqali bahor jonlantirilgan. Bahor faslida, daraxtlar gullagan paytda tun ham kun misoli yorug‘ bo‘lishi mubolag‘a va jonlantirish orqali “*kengliklarda kezar chiroyli kunduzlarni axtarib bahor*” tarzida behad go‘zal va ishonchli tasvirlangan.

Shavkat Rahmon she‘rlarida badiiy obraz yaratishda shaxsga xos xususiyatlar tabiat hodisalariga, hayvon-u nabodotlarga ko‘chirilib shaxslantirish usulida tasvir yaratilgan. Shoir tabiat hodisalarini, borliq o‘zgarishlarini insonga tanish hissiyotlar asosida mo‘yqalam bilan chizilgandek tasvirlaydi, bunda asosiy vazifani fe‘l turkumiga oid so‘zlar bajaradi

*Yechib oppoq ko‘ylagini vaqt,
Kiydi yashil gulli ko‘ylagin.*

Qish fasli tugab bahorning kelishini shoir vaqtni “kiyintirish, bezantirish” fonida tasvirlaydi. Shu ikki misraning muhim jihati, qish va bahorni unga yondosh boshqa leksemalar bilan kitobxon ongida

qayta, oson gavdalanira oladi. Bu kabi badiiy mantig'i pishiq quyma misralar kitobxon xotirasida uzoq saqlanib qoladi, chunki unda so'z zavqi, hayrati mujassamlashgan.

Shoir she'rlarida badiiy tasvir maqsadiga muvofiq tarzda tongning turli ko'rinishlari jonlantiriladi. Jarayonlarga reallik baxsh etish bilan bir qatorda tasvirga erkalik, lirizm berishga ham erishadi. Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

*Tong ochar ko'zlarin erinib,
sevinchdan yig'laydi qiyoglar,
chechaklar jilmayar sevinib,
shamolda cho'milar giyohlar.* ("Tong ochar ko'zlarin erinib")

Ijodkor jonlantirish uchun bir-biridan chiroyli mantiqiy asoslarni topa olgan. Keltirilgan misolda tongning asta-sekin otib kelishi "erinib" so'zi bilan aloqalanirilsa, qiyog'larning "yig'lashi"ga tonggi shudringlar bilan "yig'lash"ni idrokda uyg'unlashtiruvchi *tomchi* semasi asos bo'ladi. Chechaklarning "jilmayishi" tong yorug'ida g'unchalarning ochilishi bilan aloqalanirilsa, shamolda giyohlarning cho'milishida ham shudringlar (suv) bilan assotsiativ bog'lanish hosil qilinadiki, bu kitobxon ongida poetik manzara hosil qilib, uning sezimlariga ta'sir qiladi. Ayni jarayonda tilning estetik vazifasi yorqin namoyon bo'ladi.

Shoir bahorni tasvirlar ekan, tasvir tiniqligini ta'minlash, uning xushbo'y hidlari-yu, ranglari bilan ifodalashda jonlantirish salmoqli poetik vazifa bajaradi.

*Bog'larda oq alanga gurlar,
telba qilar shamollar isi,
gilos gulin kiygan ko'chada
oqib borar qizlar kulgisi.* ("Yechib oppoq...")

Tunni tasvirlashda shoir o'xshatishdan foydalanib o'simliklar va insonga xos xatti-harakatlarni tunga nisbatan faollashtiradi. Bu yo'l bilan tunning real tasvirini obrazli-ekspressiv ifodalaydi.

*Tun gurkirab o'sgan yobonda
o'sganiday bir tup gulxayri.
Boshlanadi singan suvlarda
yalangoyoq oylarning sayri.*

Ayniqsa, *singan suvlarda yalangoyoq oylarning sayri* tasviriylikni ta'minlash bilan birga ohorlilik, lirizmni nozik torlarda ifodalashi bilan badiiy qimmatga ega.

"Oy gulladi. Osmon toqiga" deb boshlanuvchi she'rda jonlantirishdagi ifodalarning yangiligi bilan e'tiborni tortadi. Misralardagi *oyning gullashi, yulduzlarning qoqilishi, kunduzning to'lg'onib oqishi* kitobxonni befarq qoldirmaydi.

*Oy gulladi. Osmon toqiga
yulduzlarni kimdir qoqadi.
Uzanlarda sokin to'lg'anib
tag'in quyuyq kunduz oqadi.* ("Oy gulladi. Osmon toqiga")

"Sehrgar" she'rda esa insonning ichki kechinmalari tabiat hodisalarini jonlantirish orqali ifodalangan. Lirik qahramon ruhiyatidagi o'rtanishlar jozibador tasvirlangan.

Sahargacha tabassum bo'lmas,

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI

*Shamol kezar zerikib, uflab,
Xayr ey qiz, ey sehrigar qiz
Yaxshi tushlar ko'rgancha uxla. ("Sehrigar")*

Shoir insoniy harakatlarni ifodalovchi leksemalarni "atirgul" fitomorfizmiga bog'lash orqali jonlantirish usulini qo'llaydi. Atirgul obrazida sevgi iztirobida qiynalgan qizning ruhiy holatini lisoniy voqealantiradi.

*Devor-la o'ralgan hovli ichida,
ariqcha labiga egilgan ko'yi,
atirgul o'rtanar kimning ishqida,
epkindan qaltirar,
to'zg'igan o'yi. ("Birovning guli")*

Narsalarga inson xususiyatining berilishi mumtoz adabiyotimizda "tashxis" deb yuritilgan bo'lsa, ularning odam singari so'zlashi "intoq" deyilgan. "Predmet yoki hodisa jonlantirilgan ekan, unga befarq qaramaydi, balki tilidagi abstraktsiyadan foydalangan holda shu predmetning alohida ta'kidlash yoki bo'rttirib ko'rsatish lozim deb hisoblangan tomonini ochishga harakat qiladi[4.105]." Shoir she'rlarida intoq "nutqlantirish" undov so'zlar bilan birga ifodalangan bo'lib, bahor faslining go'zalligi va qisqaligi poetik ifoda topgan.

*Xayr, Bahor! Alvido, bahor!
Ushalmasdan qoldi armonim.
Biroq kutgil dedi-yu, bahor,
Lablarimga bosdi barmog'in. ("Vidolashuv")*

She'rning uchinchi misrasi intoq bilan yuzaga kelgan va nihoyat to'rtinchi misradagi *lablarimga bosdi barmog'in* jumlasida matn integratsiyasida muhim poetik vazifa bajarib, ekspressivlikni oshirgan.

Shavkat Rahmon she'rlarida jonlantirishning yana bir o'ziga xos ko'rinishini uchratamiz:

*Tog'lar tiniq qorini berar,
yashil vodi yoniq gullarin,
kechalarning bag'rini yoqdim,
mazaxladim sassiq ko'llarni. ("Daryo")*

Bermoq, yoqmoq, mazaxlamoq fe'llari orqali daryo jonlantirilib, obrazli tasviri yaratilgan bo'lsa, tog'larning tiniq qori berayotgan suv vodiylarni yashnatib-gullatgani kabi lirik qahramonning tiniq orzulari biqiq muhitni masxara qilmoqda. Tiniq qor suvi sassiq ko'llarga zidlantirilib, ramziy ma'no anglatmoqda.

Xullas, jonlantirish tufayli shoir uchun tabiatni tasvirlashning keng imkoniyatlari paydo bo'ladi. Tabiat va undagi jami mavjudotlarni insonlar harakati bilan uyg'un holda tasvirlashga intilish ijodkorning betakror poetik ifodalarni yuzaga keltirishiga turtki bo'lgan. Shoir she'rlarining badiiy jozibasi va mantiqiy qudratini namoyish etgan bu kabi betakror tasvirlar o'quvchining ruhiyati, his-tuyg'ulariga ta'sir etishda obrazli, estetik mohiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.
2. Муҳаммаджонова Г. О'sha manba. – Б. 81
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. E – K. – Тошкент: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 716.

4. Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.
5. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 43 б.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. E – K. – Тошкент: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – В. 716.
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент: ТАИ. 2000. – Б. 132.
8. Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.
9. Муҳаммаджонова Г. O‘sha manba. – В. 81 Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопозетик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Андижон, 2003. – Б. 136.
10. Якуббекова М, Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопозетик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 256 б.
11. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.